

КОЗАЦЬКІ
ДУМИ

XVI СТ.

Б

„БИСТРИЦЯ”

гуртова книгарня і накладня

Спілка в обм. відпов., Краків, Медова 9

поручає слідуєчі нові власні видання та одержані до виключної розпродажі:

Літературна Бібліотечка:

(Вибрані твори українських класиків)

<i>Василь Дружинник: Повість про осліплення кн. Василька</i>	3.—
<i>Слово о полку Ігоревім</i>	5.—
<i>Козацькі думи</i>	5.—
<i>Іван Величковський: Писання</i>	7.—
<i>Гетьман Іван Мазепа: Писання</i>	3.—
<i>Г. Квітка-Основ'яненко: Вибрані твори</i>	7.—
<i>Олександра Псьолівна: Писання</i>	2.—

Готуються до друку:

<i>Іван Некрашевич: Твори</i>	—.—
<i>Лев Боровиковський: Твори</i>	—.—
<i>М. Шашкевич: Твори</i>	—.—
<i>М. Коцюбинський: Вибрані твори</i>	—.—
<i>Дм. Фальківський: Вибрані твори</i>	—.—

Наукові видання:

<i>Бібліографія наукових праць проф. д-ра Володимира Кубійовича</i>	2.—
<i>Дам'ян Горняткевич: Україніка в архівах Кракова</i>	2.—

Козак Мамай
(Козак-бандурист, малюнок XVII ст.
з записами пісень.)

КОЗАЦЬКІ ДУМИ
XVI. СТ.

ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕЧКА

КОЗАЦЬКІ ДУМИ
XVI СТ.

КРАКІВ-ЛЬВІВ 1944

У КРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

Редакція і вступна стаття Є. Ю Пеленського

Обгортка Юрія Нарбута

Накладом „Бистриці“. Спільки з обм. відп., Краків, Медова 9
Друком „Нової Друкарні Делникової“ під нак. управою
Краків, Оржешкової 7.
40034.

КОЗАЦЬКІ ДУМИ

I.

Назва. — Повстання і поділ.

Серед численних українських історичних пісень, що збереглися головню в усному передаванні, зовсім окреме місце займають т. зв. народні або козацькі думи.

Назва цих пісень досі ще не усталена вповні. В історичних документах, правда, переважно чужих, називаються вони *думами*. Вперше цю назву записав польський історик Сарніцькі, згадуючи у своїх *Анналах* з 1587 р. про українські думи, в яких оспівана смерть братів Струсів в бою з волохами 1506 р.: „про них ще й тепер співають елегії, які русини називають *думами*”. Сарніцькі порівнює спів оцих дум до голосінь, що виключає тут можливість іншого роду пісень, зокрема зі строфовою будовою, які подекуди називалися пізніше *думками*.

Інші назви, як: *козацькі думи*, або *козацькі ламенти* згадують рівнож польські історики XVI—XVII. ст.

Кобзарі, що співали думи в ХІХ. ст. не називали їх думами, а *козацькими піснями* або *запорозькими* чи *козацькими псалмами*.

В науковій літературі ХІХ—ХХ. ст. дістали ці пісні назву *народні думи*, дарма що „народними” вони ніколи не були, бо повстали не між „народом”, а серед козацької верстви, а по упадку козацтва співалися окремими співочими братствами — кобзарями.

Тимто приймаю назву: *козацькі думи*.

Козацькі думи повстали впродовж двох століть, починаючи з кінця ХV. до другої половини ХVІІ. ст.

Їх повстання як найтісніше зв'язане з козацтвом, з його життям. Не даром називають думи *козацьким епосом*; дарма, що вони і не пов'язані композиційно в одну велику цілість, все ж ідейно, тематично і стилістично вони всі дуже до себе близькі, хоч і мають різні і різноманітні прояви козацького воєнного життя.

Найстарша верства дум, що своїми початками сягає ще в ХV. ст. це думи про *турецьку неволю*.² Належать тут такі думи: 1. *Невольники*, 2. *Плач невольника*, 3. *Маруся Богуславка*, 4. *Іван Богуславець*, 5. *Сокіл*, 6. *Утеча трьох братів із Озова*. Основним мотивом цих дум є ліричні невольничі плачі й молитви о визволення, а далі

представлення деяких спроб утекти з неволі, спроб, що звичайно кінчалися смертю невільників. Дія цих дум проходить на степу між тодішньою заселеною Україною а татарськими землями, або на Чорному морі. — Ці думи пройняті глибоким сумом, як і глибоко сумне було життя українських невільників — в темниці, чи на виснажливій праці. Постаті і події, що представлені в оцих найстарших думках, типові для обставин XV і першої половини XVI. ст., коли то татари і турки часто набігали в Україну за ясирем, а Запоріжжя було щойно в зав'язках, отже ще надто слабе, щоб дати належний відпір татарам і захист українському мирному населенню.

Друга, пізніша верства дум, що повсталала в другій половині XVI. ст. і з початком XVII. ст. має вже іншу тематику. Ці думи представляють вже боротьбу козаків з турками-татарами та лицарську смерть на полі бою, як 7. *Іван Коновченко*, 8. *Хведір Безрідний*, 9. *Самарські брати*, 10. *Смерть козака на долині Кодимі*, 11. *Сірчиха й Сірченки*, або щасливу втечу з неволі, чи то рятунок із небезпеки підчас походу, а врешті щасливий поворот з воєнного походу і поділ воєнної добичі. Належать тут такі думи: 12. *Самійло Кішка*, 13. *Олексій Попович*, 14. *Розмова Дніпра в Дунаєм*, 15. *Огаман Матіяш*. Схожі вони на найстарші думи

багатством ліричного елемента в них, але настрої їх зовсім інший — погідніший, бадьоріший. Герої цих дум це вже не безборонні невільники, а козаки-бійці, що навіть з неволі визволяються при допомозі зброї. На першій плян висувають тут невідомі автори цієї верстви дум не сірого рядового невільника, а відважного хороброго козацького ватажка, що не перестає ним бути навіть у найважчій неволі, як це видно з прикладу Самійла Кішки.

Крім оцих двох старших верстов дум, яких повстання можна окреслити часово, є ще окрема група побутових дум, без історичного підкладу, але з помітно посиленням повчальним наставленням. Належать тут думи: 16. *Удова*, 17. *Сестра і брат*, 18. *Прощання козаків з родиною*, 19. *Поворот сина з чужини* і 20. *Ворожба зі сну*. Окреслити точніше час повстання цих дум не легко. Все ж багатство архаїзмів, підкреслене значіння роду, а зокрема любови і благословення матері, подібно як у обох старших верствах історичних дум, вказували б радше на те, що ці думи повстали в XVI. ст., а не пізніше. Доказує те рівнож їх стиль, як і помітне насичення розповіді елементами лірики.

Третя верства дум тісно зв'язана з подіями 1648—1657 років. Це думи про Хмельниччину: 21. *Хмельницький і Барабаш*, 22. *Корсунська битва*, 23. *Оренди*.

24. *Молдавський похід Хмельницького*,
25. *Білоцерківщина*, 26. *Смерть Богдана й вибір Юрія Хмельницького*. Вони представляють події, що відомі з історії; вже не загальні, чи типізовані, як у раніших думах, а точно визначені. Герої дум цієї верстви це відомі історичні постаті, як Богдан Зиновій Хмельницький, Барабаш і ін. Місцем дії є вже заселена Україна. — Від попередніх, старших дум відрізняються вони більшим реалізмом малюнку, більшим багатством побутових подробиць. Настрій їх ще бадьоріший, як у думах другої верстви, іноді навіть життєрадісний переможницький. Ні сліду в них надмірного ліризму. В деяких думах поодинокі частини пройняті гумором, або сатирою.

Цим останнім, як і реалістичним забарвленням, наближується до цієї групи дум ще невелика група гумористичних дум: 27. *Герць козака з татариним*, 28. *Козацьке життя*, 29. *Ганджа Андібера*. Подібні вони до себе ще й свіжістю малюнку. — Як здається, гумористичні думи належать разом з думами про Хмельницького до останньої найпізнішої верстви, що повстала в другій половині XVII ст. Виразно на цей час вказує дума про *Ганджу Андібера*. Її тема взята вже з часів Руїни, представляє невзгодини між „дуками-срібляниками” і козацьким поспільством, яке тут заступає „козак-нетяга”. Так само дума

про *Козацьке життя* має деякі наві'язання до того часу. За те *Герць козака з татариним* тематично в'яжеться з думами XVI. ст., тоді певно і повстав. Пародійні нотки цієї думи не вказують на якусь добу розкладу, як це думали давніші дослідники.³ Цю думу знаємо з запису XVII. ст.

II.

Ідейність дум. — Мистецькі засоби.

Думи представляють виключно боротьбу з турками і татарами — старші, та з польським пануванням в Україні — пізніші, підкреслюючи головню національно-релігійні ідейні моменти цієї боротьби, подекуди теж суспільно-господарські, за те зовсім нехтують особистими, зокрема ж любовними мотивами. „Це дійсно — як пише акад. Ф. Колесса — поезія суворого козацького життя, удержана на високому етичному рівні, осяяна ідеалами волі та братерства — найзамітніший, найхарактеристичніший вицвіт козацької доби”.⁴

Надзвичайно високе етичне почуття, зокрема глибоке зрозуміння родової і національної моралі, не лише ставить козацькі думи під цим оглядом на передовому місці в українській літературі, але і в світовому письменстві. Є це рівночасно — поруч тематики і мистецьких засобів — одною з найважливіших прикмет козацьких дум.

Із великої кількості мистецьких засобів козацьких дум підкресляю тут лише найзамітніші.

Не дивлячись на багатство ліричних складників, думи писані суто епічним стилем. Це теж не менше характерна їх прикмета. — Ширинна представлення, багатство подробиць, точність окреслень, а наді все численні повторення і непорушна усталеність епітетів — найважливіші позначки цього епічного стилю.

З поодиноких поетичних засобів, що часто примінюються в думах, подібно, як і в народніх піснях, треба згадати передовсім паралеліам образів — зіставлення якогось образу взято з природи з образом із людського життя, особливо в заперечному виді:

„Не пили-тумани вставали,
тікав повчок...”

Думи мають свої питомі т. зв. „спільні місця”, які повторяються доволі часто в різних думах, зокрема ж у закінченнях.

Рима в думах, подібно як і в інших старих українських віршах переважно граматична, найчастіше дієслівна.

Ритміка дум свобідна. В порівнянні до зовсім свобідної ритміки голосінь є вона вже вищим ступнем. Більші семантичні цілості, звичайно однаково і суцільно побудовані кілька речень, накидають ритміці неначе своб-

рідну дуже нерівномірну „строфову” будову, що одначе радше музично заакцентована. В межах одної такої ніби-строфи повторяються менш-більш однаково довгі рядки в менш-більш однаковому ритмічному оформленні. Різниця довжини таких рядків у поодиноких ніби-строфах буває дуже велика, від 4—6 до двадцятькілька складів.

Думи передають кобзарі у своєрідному рецитативі, все лише в супроводі пригравки на кобзі. В думовій рецитації під сам кінець рядка, що є звичайно теж кінцем семантичної цілості, музичне наслення дуже сильно зростає, переходячи звичайно в повний спів.

Глибока ідейність дум вимагала за поняттями старої поезики т. зв. високого стилю, що в свою чергу базувався на поважній, помітно архаїзованій мові. В думках, як і в усьому українському письменстві не вільна ця мова від староцерковно-слов'янських впливів.

Старі мовні залишки збереглися в словні, де зокрема багато церковно-слов'янських слів (*жизнь, прощеніє, сотворяла* і т. п.), далі в звучні (*дробна, од, возьми, зослали* замість *дрібна, від, візьми, зіслали*) та в граматичних формах (*панове, матерею*). Цих останніх особливо багато в прикметниках, де стрічаються і старі іменні форми (*жив-здоров, сив сокіл* і т. п.) і старі нестягнені форми (*очі козацькії, молодецькії, первую часть* і п.).

Можна тут згадати ще й характерні виключно для дум здовжені форми дієслів типу: *уставає* (зам. *устає*), можливо, що викликані вимогами рими і ритму.

III.

Доля дум.

Думи повстали серед козацтва і були призначені зразу виключно для козаків, як на те вказують закінчення багатьох дум, що є похвалами для козацтва. Співали їх окремі козацькі співаки, відомі хочби з численних образів т. зв. козака *Мамая*, що походять переважно ще з XVII ст. Також історичні документи з XVI та XVII ст. згадують нераз про те, що козаки плекали спів у супроводі кобзи.

По упадку козацтва як суспільної верстви перебрали думи кобзарі — окрема станова організація співаків, що збереглася в Україні з козацьких часів аж до початку XX. ст. Вони удержували думовий речитатив, що вимагав чималого таланту і високої співацької техніки, яку можна набути лише довгою працею, на належній мистецькій висоті.

Хоч новіші кобзарі здебільшого і творили кожний свій окремий варіант думової мелодії, то текстів дум майже не змінювали. — Вказує на те недавно віднайдений запис думи

про Герць козака з татарином з к. XVII ст., який майже не відрізняється від записів кінця XIX. ст. з уст кобзарів. Цей старий запис potwierджує вповні давніший здогад учених, що думи були вповні вироблені вже в XVII столітті.

Популярніші думи збереглися між кобзарями в двох, або й більше варіантах. Поодинокі варіанти не стільки різняться між собою річезими відмінами, скільки довжиною тексту — є повніші і коротші.

Наукове зацікавлення козацькими думами зачалось з початком XIX. ст. Перші записи походять з 1805 р., перший збірник дум видав друком кн. Цертелєв 1819 р.

Основи наукового досліджу дум, коли не числити попередніх спроб, поклали проф. Володимир Антонович і М. Драгоманів в своїй студії про історичні пісні. Помітно поглибив ці досліджу проф. П. Житецький, хоч його теорія про т. зв. книжне і, що за тим іде, пізнє, походження дум (XVII ст.) в науці не прийнялася. Студії над думами завершив — для нашого часу — акад. Філарет Колєсса, визначний знавець української усної словесности і одночасно обдарований музиколог. — Всезбірку дум з відповідним науковим коментарем видала Катря Грушевська.

Б. Ю. Пелен

КОЗАЦЬКІ ДУМИ

Козак Мамай

УТЕЧА ТРЬОХ БРАТІВ ІЗ ОЗОВА

1.

Як із Землі турецької
та з віри бісурменської
із города із Озова
не пили-тумани вставали:
Тікав повчок
малий, невеличок;
тікало три братики рідненькі,
три товариші сердешні.
Два кінних, третій піший-піхотинець
за кінними біжить-підбігає,
кров сліди заливає.
За стремена хватає,
словами промовляє:

— „Браття миле, браття любе!
Хоть один ви милосердіє майте,

оправні кульбаки,
добич із коней скидайте,
мене, брата-піхотинця,
міждо коні беріте,
хоч мильо верст увезіте
і доріженьку укажіте,
нехай я буду знати,
куди за вами в городи християнські
з тяжкої неволі втікати”.

То старший брат
згорда словами промовляє:
— „Чи подобенство, мій брате,
щоб я своє добро турецьке
на шляху покидав,
тебе, труп, на коня брав?
Одначе — ми самі не втечемо,
ні тебе не ввеземо.
Будуть кримці та ногайці,
безбожні бісурмени,
тебе, пішого-піхотинця,
на спочинках минати,
а нас будуть кіньми доганяти
і назад у Туреччину завертати”.

То брат піший-піхотинець
за кінними біжить-підбігає,
чорний пожар під білі ноги підгортає,
словами промовляє:

— „Браття любе, браття миле!
Хоч один же ви милосердіє майте,
назад коней завертайте,
з піхов шаблі виймайте,
мені, брату меншому,
пішому-піхотинцю,
з пліч голову здіймайте,
в чистому полі поховайте,
звіру-птиці на поталу не подайте.”

То брат старший
згорда словами промовляє:
— „Чи подобенство, брате,
тебе рубати?
Одначе — шабля не візьме,
рука не зведеться
серце не осмілиться
тебе рубати!
А як ти жив-здоров будеш,
сам у землі християнські увійдеш”.

То брат найменший, піший-піхотинець,
за кінними біжить-підбігає,
словами промовляє:

— „Браття миле, браття любе!
Хоч один же ви милосердіє майте:
будете до тернів, до байраків
прибігати,
так у боки забігайте,
віти тернові рубайте,
по шляху покидайте,
мені, брату пішому-піхотинцю,
на признаку давайте!”

2.

То став брат старший та середущий
до тернів, до байраків прибігати,
у боки забігали,
віти тернові зелені рубали,
брату меншому, пішому-піхотинцю,
признаку давали.

Да став же брат найменший,
піший-піхотинець,
до байраків прибігати,

став віти тернові знаходжати;
у руки бере,
к серцю кладе,
словами промовляє
і сльозами ридає:
— „Бже мій милий!
Сотворителю небесний!
Видно то мої братіки
сюда з тяжкої неволі втікали,
об мені велике старання мали.
Коли б мені Господь поміг
з сеї тяжкої неволі озівської втікати
мог би я своїх братіків
при старості літ
шанувати й поважати”.

3.

То став же брат старший
та середущий
на полівку избігати,
на степи високі,
на великі дороги розхідні,
не стало тернів та байраків рубати.
То став же брат середущий

до старшого промовляти:
— „Нум, брате,
ми з себе зелені жупани скидати,
червону та жовту китайку видирати,
пішому брату меншому
на признаку покидати
Нехай він, бідний, знає,
куди за нами кінними тікати”.

То став же брат старший
згорда словами промовляти:
— „Чи подобенство, брате,
щоб я своє добро турецьке
на шматки драв,
брату меншому на признаки давав?
Як він жив-здоров буде,
так сам у землі християнські
без наших признаків усяких прибуде.

То брат середущий милосердіє має,
із свого жупана
червону та жовту китайку видирає,
по шляху стеле-покладає,

меншому брату признаки даває.
То став брат найменший,
піший-піхотинець,
на полівку ізбігати
на степи високі,
на великі дороги розхідні,
нема ні тернів, ні байраків,
ніяких признаків.
Став червону китайку та жовту
знаходжати,
у руки бере,
к серцю кладе,
словами промовляє
і сльозами ридає:

— „Що не дурно ж
ся червона та жовта китайка
по шляху валяється:
Либонь моїх братіків на світі немає.
Або їх порубано,
або їх постріляно,
або у горду тяжку позаймано!
Коли б я мог добре знати,
що їх порубано,

або постріляно,
мог би я в чистому полі тіла шукати,
в чистому полі поховати,
звіру-птиці на поталу не дати”.

4.

Одно ж брата найменшого,
одно безвіддя,
друге безхліб'я,
третє те, що тихий вітер з ніг валяє;
до Осавур-могили прибуває,
на Осавур-могилу зіхожає,
там собі безпечно
дев'ятого дня спочинок має,
дев'ятого дня із неба
води-погоди вижидає.

Мало-немного спочивав, —
к ньому вовці-сіроманці находжали;
орли чорнокрильці налітали,
в головках сідали,
хотіли задалегоди живота
темний похорон одправляти.
Тоді він словами промовляє:

— „Вовці-сіроманці, орли-чорнокрильці,
гості мої милі!

Хоч мало-немного обождіте,
поки козацька душа
з тілом розлучиться.

Тоді будете мені з лоба
чорні очі висмикати,
біле тіло коло жовтої кости оббірати
і комишами вкривати”.

Мало-немного спочивав...

От, руками не візьме,
ногами не піjde,
і ясно очима на небо не згляне...

На небо взирає,
тяжко воздыхає:

— „Голово моя козацькая! •

Бувала ти у землях турецьких,
у вірах бісурменських,
а тепер припало
на безвідді, на безхліб'ї погибати...

„Дев'ятий день хліба в устах не маю,
на безвідді, на безліб'ї погибаю!”

Тут теє промовляв...

Не чорна хмара налітала,
не буйні вітри вінули,
як душа козацька-молодецька
з тілом розлучалась.
Тоді вовці-сіроманці находжали,
і орли-чорнокрильці налітали,
в головках сідали,
з лоба чорні очі висмикали,
біло тіло коло жовтої кости оббірали,
жовту кість попід зеленими яворами
розношали;
і комишами вкривали.

5.

А ще став брат старший
та середущий
до річки Самарки прибігати,
стала їх темна нічка обіймати,
став брат старший
до середущого промовляти:
— „Станьмо, братіку, тута,
коні попасімо!
Тут могили великі,
трава хороша

і вода погожа.

Станьмо тутечка, підождімо,
поки сонце обутріє,
чи не прибуде ік нам піший-піхотинець.
Тоді на нього велике усердіє маю,
усю добич скидаю,
його пішого міждо коні хватаю”.

— „Було б тоді, брате,
як я казав, хватати!
Тепер дев'ятий день минув,
як хліб-сіль їв,
воду пив.
Досі й на світі немає...”

Тоді вони коней пустопаш попускали,
кульбаки під себе послали,
ружжя по комишах поховали,
безпечно спать полягали,
світової зорі дожидали...

Став Божий світ світати,
стали вони на коні сідати,
через річку Самарку

у християнські землі утікати,
Став брат старший
до середущого промовляти:
— „Як ми будем, братіку,
до отця, до матки прибувати,
як ми їм будем повідати?
Будем ми, брате, по-правді казати —
буде нас отець-мати проклинати;
а будемо ми, брате,
перед отцем, перед маткою олгати,
так буде нас Господь милосердний
і видимо й невидимо карати...
А хібá, брате, так і скажемо:
Що не в одного пана пробували,
не одну неволю мали,
і ночної доби з тяжкої неволі втікали,
так ми й до нього забігали:
»Устань, брате, з нами козаками,
з тяжкої неволі втікати!«
Либонь то він так і сказав:
»Тікайте ж ви, братця,
а я буду тут оставаться,
чи не буду собі
лучшого долі-щастя мати«.

А буде отець-мати помірати,
і будем ґрунта-худобу
на дві часті паювати
і третє між нами не буде мішати”.

Тут тее промовляли...
І не сизі орли заклекотали,
як їх турки-яничареньки
і з-за могили напали —
постреляли, порубали,
коні з добиччю назад у город,
у Туреччину позавертали...

Полягла двох братів голова
вище річки Самарки,
третья у Осавур-могили. »
А слава не вмере, не поляже
од нині до віка!

А вам на многая літа!

МАРУСЯ БОГУСЛАВКА

1.

Що на Чорному морі,
на камені біленькому,
там стояла темниця кам'яная.

Що у тій то темниці
пробувало сімсот козаків,
бідних невольників.

То вже тридцять літ
у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного
в вічі собі не видають.

То до їх дівка-бранка,
Маруся, попівна-Богуславка,
приходжає,

словами промовляє:

— „Гей, козаки,
ви бідні невольники!
Угадайте,

що в нашій землі християнській
за день тепера?”

Що тоді бідні невольники зачували,
дівку-бранку,
Марусю, попівну-Богуславку,
по річах познавали,
словами промовляли:

— „Гей, дівко-бранко,
Марусю, попівно-Богуславко!
По чім ми можем' знати,
що в нашій землі християнській
за день тепера?”

Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного
у вічі собі не видаєм.

То ми не можемо знати,
що в нашій землі християнській
за день тепера”.

Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна-Богуславка,
теє зачуває,

до козаків словами промовляє:

— „Ой, козаки,
ви бідні невольники,
то сьогодні
у нашій землі християнській
великодная субота,
а завтра святий празник,
роковий день, Великдень”.

То тоді ті козаки тее зачували,
білим лицем до сирої землі припадали,
дівку-бранку,

Марусю, попівну-Богуславку,
кляли-проклинали:

— „Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно-Богуславко,
щастя й долі собі не мала,
як ти нам святий празник,
роковий день, Великдень,
сказала!”

То тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна-Богуславка,
тее зачувала,

словами промовляла:
— „Ой, козаки,
ви бідній невольники!
Не лайте мене, не проклинайте!
Бо як буде наш пан турецький
до мечети від'їжджати,
то буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні-Богуславці,
на руки ключі віддавати:
То буду я до темниці приходжати,
темницю відмикати,
ьас всіх, бідних невольників,
на волю випускати”.

2.

То на святий празник,
роковий день, Великдень,
став пан турецький
до мечети від'їжджати,
став дівці-бранці,
Марусі, попівні-Богуславці,
на руки ключі віддавати.

Тоді дівка-бранка,

Маруся, попівна-Богуславка,
добре дбає, —
до темниці приходить,
темницю відмикає,
всіх козаків,
бідних невольників,
на волю випускає
і словами промовляє:
— „Ой, козаки,
ви бідні невольники!
Кажу я вам, добре дбайте,
в городи християнські утікайте.
Тільки, прошу я вас,
одного города Богуслава не минайте.
Мойому батьку й матері
знать давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
статків-маєтків
нехай не збуває,
великих скарбів не збирає,
та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівни-Богуславки,
з неволі не викупає, —
бо вже я потурчилась,

побісурменилась,
для розкоші турецької,
для лакомства нещасного!”

3.

Ой, визволи, Боже, нас всіх,
бідних невольників,
з тяжкої неволі,
з віри бісурменської
на ясні зорі,
на тихі води,
у край веселий,
у мир хрищений!
Вислухай, Боже, у просьбах щирих,
у нещасних молитвах
нас, бідних невольників!

САМІЙЛО КИШКА

1.

Ой, із города із Трапезунта
виступала галера
трьома цвітами процвітана,
мальована.

Ой, первим цвітом процвітана, —
злотосиніми киндяками побивана;
а другим цвітом процвітана, —
гарматами рещтована;
третім цвітом процвітана, —
турецькою білою габію покровена.

То в тій галері Алкан-паша,
трапезунськеє князя гуляє,
ізбранного люду собі має:
сімсот турків, яничар чотиреста
та бідного невольника півчвартаста
без старшини військової.

Первий старший між ними пробуває—
Кішка Самійло, гетьман запорозький;

другий — Марко Рудий,
суддя військовий;
третій — Мусій Грач,
військовий трубач;
четвертий — Ляш Потурнак,
ключник галерський,
сотник переяславський,
недовірок християнський,
що був тридцять літ у неволі,
двадцять чотири, як став по волі,
потурчився, побісурменився,
для панства великого,
для лакомства нещасного!
В тій галері
од пристані далеко одпускали,
Чорним морем далеко гуляли:
Проти Кафи-города приставали,
там собі великий та довгий
опочинок мали.

2.

То представиться Алкан-пашаті,
трапезунському княжаті,
молодому паняті, .

сон дивен,
барзо дивен, на причуд.
То Алкан-паша,
трапезунськеє князя,
на турків-яничар,
на бідних невольників покликає:

— „Турки, каже, турки-яничари,
і ви біднії невольники!
Которий би мог турчин-яничар
сей сон одгадати,
мог би йому три гради турецькїї
дарувати;
а которий би мог
бідний невольник одгадати,
мог би йому листи визволені писати,
щоб не мог ніхто нігде зачіпати!”

Сее турки, зачували,
нічого не сказали.
Бідні невольники, хоч добре знали,
собі промовчали,
Тільки обізветься між турків
Ляш Потурнак,

ключник галерський,
сотник переяславський,
недовірок християнський:
— „Як же, каже, Алкане-пашо,
твій сон одгадати,
що ти не можеш нам повідати?”

— „Такий мені, небожата,
сон приснився,
бодай ніколи не явився!

Видиться:

моя галера цвіткована, мальована,
стала вся обідрана,
на пожарі спускана;

видиться: мої турки-яничари
стали всі в пень порубані;

а видиться: мої бідні невольники,
которії були в неволі,
то всі стали по волі;

видиться: мене гетьман Кішка
на три часті розтяв.

в Чорнеє море пометав...”

То скоро тебе Ляш Потурнак зачував,
к йому словами промовляв:

— „Алкане-пашо,

трапезунський княжату,
молодий паняту!
Сей тобі сон
не буде ні мало зачіпати.
Скажи мені получше
бідного невольника доглядати,
з ряду до ряду саджати,
по два, по три старії кайдани
і новії іправляти,
на руки, на ноги надівати;
червоної таволги по два дубці брати,
по шиях затинати,
кров християнськую
на землю проливати!”

3.

Скоро то сеє зачували,
од пристані галеру далеко одпускали;
до города до Козлова,
до дівки-санджаківни
на зальоти поспішали.

То до города до Козлова прибували —
дівка-санджаківна

на зустрічу виходжає,
Алкана-пашу в город Козлів
зо всім військом затиала,
Алкана[пашу] за білу руку брала,
у світлиці-кам'яниці визивала,
за білу скам'ю саджала,
дорогими напитками наповала,
а військо серед ринку саджала.

То Алкан-паша,
трапезунськеє князя,
не барзо дорогії напитки вживає,
як до галери двох турчинів
на підслухи посилає:
щоб не мог Ляш Потурнак
Кішку Самійла одмикати,
упоруч себе саджати!

То скоро ся тії два турчини
до галери прибували,
то Кішка Самійло,
гетьман запорозький,
словами промовляє:
— „Ой, Ляше Потурначе,
brate старесенький!

колись і ти був в такій неволі,
як ми тепера:

Добро нам учини,
хоч нас, старшину, одомкни:
хай би і ми в городі побували,
панське весілля добре знали”.

Каже Ляш Потурнак:

— „Ой, Кішко Самійлу,
гетьмане запорозький,
батьку козацький!

Добро ти вчини,
віру християнську під носі підтопчи,
хрест на собі поламни!

Аще будеш віру християнську
під носі топтати,
будеш у нашого пана молодого
за рідного брата пробувати!”

То скоро Кішка Самійло зачував,
[словами промовляв:]

— „Ой, Ляше Потурначе,
[сотнику переяславський,],
недовірку християнський!

Бодай же ти того не дождав,
щоб я віру християнську
під нозі топтав!
Хоч буду до смерти
біду та неволю приймати,
а буду в землі козацькій
голову християнську покладати.
Ваша віра погана,
земля проклята!"

Скоро Ляш Потурнак тебе зачуває,
Кішку Самійла у щокі затиляє.
— „Ой! — каже, — Кішко Самійлу,
гетьмане запорозький!
Будеш ти в мене
в вірі християнській укоряти,
Буду тебе паче всіх невольників
доглядати,
старії і новії кайдани направляти,
ланцюгами за псперек втрое
буду брати!"

То тії два турчина тебе зачували,
до Алкана-паші прибували:

— „Алкане-пашо,
трапезунськеє князя,
безпечно гуляй!
Доброго і вірного ключника маєш:
Кішку Самійла в щоку затинає,
в турецьку віру ввертає!”

То Алкан-паша,
трапезунськеє князя,
великую радість мало:
по-полам дорогії напитки розділяло,
половину — на галеру одсилало,
половину — з дівкою-санджаківною
уживало.

4.

Став Ляш Потурнак дорогії напитки
пити-підпивати,
стали умисли козацьку голову
ключника розбивати:
— „Господи!
Єсть у мене що іспити і ісходити,
тільки ні з ким
об вірі християнській розговорити...”

До Кішки Самійла прибуває,
поруч себе саджав,
дорогого напитка метає,
по два, по три кубки в руки наливає.
То Самійло Кішка
по два, по три кубки в руки брав, —
то в рукава, то в пазуху,
скрізь хусту третю додолу пускав.
Ляш Потурнак по єдиному випивав, —
то так напився,
що з ніг звалився.
То Кішка Самійло та угадав,
Ляша Потурнака до ліжка
вмісто дитяти спати клав;
сам вісімдесятчотири ключі
зпід голів виймав,
на п'яти чоловік по ключу давав:
— „Козаки-панове! Добре майте,
один другого одмикайте,
кайдани із ніг, із рук не кидайте,
полуночної години дожидайте.

Тоді козаки один другого одмикали,
кайдани із рук, із ніг не кидали,

полуночної години дожидали.
А Кішка Самійло чогось догадав,
за бідного невольника
ланцюгами втрое себе приняв,
полуночної години дожидав.

5.

Стала полуночная година наступати,
став Алкан-паша з військом
до галери прибувати.
То до галери прибував,
словами промовляв:
— „Ви, турки-яничари,
помаленьку ячіте,
мойого вірного ключника не збудіте!
Самі же
добре поміж рядами проходжайте,
всякого чоловіка осмотряйте!
Бо тепера він підгуляв,
щоби кому пільги не дав...”
То турки-яничари свічі у руки брали,
поміж рядів проходжали,
всякого чоловіка осмотряли...
Бог помог, —

за замок руками не приймали!
— „Алкане-пашо, безпечно почивай!
Доброго і вірного ключника маєш:
Він бідного невольника
з ряду до ряду посаджав,
по три, по два старії кайдани
і новії посправляв,
а Кішку Самійла
ланцюгами утрое приняв”.
Тоді турки-яничари у галеру входжали,
безпечно спати полягали;
а которії хмельні бували,
на сон знемогали,
коло пристані Козловської
спати полягали.

6.

Тоді Кішка Самійло
полуночної години дождав,
сам між козаків устав,
кайдани із рук із ніг
у Чорнеє море пороняв,
у галеру входжає,
козаків пробуджає,

шаблі булатнії на вибір вибірає,
до козаків промовляє:
— „Ви, панове молодці,
кайданами не стучіте,
ясини не вчїните,
нікоторого турчина
в галері не збудіте!”

То козаки добре зачували,
самі з себе кайдани скидали,
у Чорнеє море кидали,
нідного турчина не збудили.
Тоді Кішка Самійло
до козаків промовляє:
— „Ви, козаки молодці,
добре, браття, майте,
од города Козлова забігайте,
турків-яничар в пень рубайте,
котрих живцем у Чорнеє море
бросайте!”

Тоді козаки
од города Козлова забігали,
турків-яничар в пень рубали,

которих живих у Чорнеє море бросали,
А Кішка Самійло

Алкана-пашу із ліжка взяв,
на три части розтяв,
у Чорнеє море побросав.

До козаків промовляв:

— „Панове молодці! Добре дбайте,
всіх у Чорнеє море бросайте,
тільки Ляша Потурнака не рубайте,
межи військом, для порядку,
за яризу військового зоставляйте!”

Тоді козаки добре дбали,
всіх турків у Чорнеє море пометали,
тільки Ляша Потурнака не зрубали, —
межи військом, для порядку,
за яризу військового зоставляли.

Тоді галеру од пристані одпускали,
самі Чорним морем далеко гуляли.

7.

Та ще у неділю,
барзо рано-пораненьку
не сива зозуля заковала,

як дівка-санджаківна
коло пристані походжала,
та білі руки ломала,
словами промовляла:
— „Алкане-пашо,
трапезунськеє княжату,
на що ти на мене
такее великеє пересердіє маєш,
що од мене
сьогодня барзо рано виїжджаєш?
Коли би була од отця і матусі
сорома і наруги приняла,
з тобою хоч єдину ніч переночувала!”

8.

Скоро ся тоє промовляли,
галеру од пристані одпускали,
самі Чорним морем далеко гуляли.
А ще у неділоньку
у полуденную годину
Ляш Потурнак од сна пробуджає,
по галері поглядає,
що ні єдиного турчина у галері немає.
Тоді Ляш Потурнак із ліжка вставає,

до Кішки Самійла прибуває,
у ноги впадає:
— „Ой, Кішко Самійлу,
гетьмане запорозький,
батьку козацький!
Не будь же ти на мене,
як я був
наостанці віка мого на тебе!
Бог тобі допомог
неприятеля побідити,
та не умітимеш
у землю християнськую входити!
Добре ти учини:
Половину козаків
у окви до опачин псади,
а половину
у турецькеє дорогее плаття наряди.
Бо ще будемо од города Козлова
до города Царєграда гуляти,
будуть із города Царєграда
дванадцять галер вибігати,
будуть Алкана-пашу
з дівкою-санджаківною
по зальстах поздоровляти, —
то як будеш одвіт оддавати?”

Як Ляш Потурнак научив,
так Кішка Самійло,
гетьман запорозький, учинив:
Половину козаків
до опачин у окови посадив,
а половину
у турецькеє дорогеє плаття нарядив.

9.

Стали од города Козлова
до города Цареграда гуляти,
стали із Цареграда
дванадцять галер вибігати
і галеру із гармати торкати,
стали Алкана-пашу
з дівкою-санджаківною
по зальотах поздоровляти.
То Ляш Потурнак чогось догадав, —
сам на чердак виступав,
турецьким біленьким завивалом махав;
раз то мовить по-грецьки,
удруге по-турецьки.
Каже:
— „Ви, турки-яничари,

помаленьку, браття, ячіте,
од галери одверніте;
бо тепера він підгуляв,
на упокої почиває,
на похмілля знемогає,
до вас не встане,
голови не зведе.

Казав: як буду назад гуляти,
то не буду вашої милости
і повік забувати!”

Тоді турки-яничари
од галери одвертали,
до города Цареграда убігали,
із дванадцяти штук гармат гримали,
ясу воздавали.

Тоді козаки собі добре дбали, —
сім штук гармат собі рештовали,
ясу воздавали.

10.

На Лиман-ріку іспадали,
к Дніпру-Слауті низенько уклоняли
— „Хвалім Тя, Господи,

і благодарим!
Були п'ятдесят чотири годи
у неволі,
а тепера чи не дасть нам Бог
хоть час по волі!"

11.

А у Тендрові-острові
Семен Скалозуб
з військом на заставі стояв,
та на тую галеру поглядав,
до козаків словами промовляв:
— „Козаки, панове-молодці!
що сая галера чи блудить,
чи світом нудить,
чи много люду царського має,
чи за великою добиччю гоняє?
То ви добре майте, —
по дві штук гармат набірайте,
тую галеру
з грозної гармати привітайте,
гостинця їй дайте!"
Тоді козаки промовляли:
— „Семене Скалозубе,

гетьмане запорозький,
батьку козацький!
Десь ти сам боїшся
і нас козаків страшишся.
Єсть сія галера не блудить,
ні світом нудить,
ні много люду царського має, —
ні за великою добиччю гоняє:
Се, може, є давній, бідний невольник
із неволі утікає”.

— „Ви віри не діймайте,
хоч по дві гармати набірайте,
тую галеру
із грозної гармати привітайте,
гостинця їй дайте:
Як турки-яничари,
то у пень рубайте,
а як бідний невольник,
то помочі дайте!”

Тоді козаки, як діти,
не гаразд починали, —
по дві штуки гармат набірали,

тую галеру
із грозної гармати привітали,
три дошки у судні вибивали,
води Дніпровської напускали...

Тоді Кішка Самійло,
гетьман запорозький
чогось одгадав,
сам на чердак виступав,
червонії, хрещатії, давнії корогви
із кишені винирав,
розпустив,
до води похилив,
сам низенько уклонив:
— „Козаки, панове-молодці!
ся галера не блудить,
ні світом нудить,
ні много люду царського має,
ні за великою добиччю гоняє:
Се єсть давній, бідний невольник,
Кішка Самійло, із неволі утікає.
Були п'ятдесят чотири годи у неволі,
тепер чи не дасть Бог
хоть на час по волі”.

Тоді козаки у каюки скакали,
 тую галеру
 за мальовані облавки брали,
 та на пристань стягали;
 Од дуба до дуба
 на Семена Скалозуба
 паювали.

Тоді златосинії киндяки —
 на козаки,
 златоглави —
 на отамани,
 турецькую білу габу —
 на козаки
 на біляки,

а галеру на пожар спускали.

А сребро-злато на три часті паювали:
 Первую часть брали,
 на церкви накладали,
 на святого Межигорського Спаса,
 на Терехтемировський монастир,
 на святую Січовую Покров давали, —
 которі давнім козацьким скарбом
 будовали,

щоб за їх, встаючи і лягаючи,
милосердного Бога благали.
А другу частку поміж собою паювали;
а третю частку брали,
очертами сідали,
пили та гуляли,
із семи п'ядних пищалей гримали,
Кішку Самійла по волі поздоровляли:
— „Здоров — кажуть — здоров,
Кішко Самійлу,
гетьмане запорозький!
Не загинув єси у неволі,
не загинеш із нами козаками по волі!”

13.

Правда, панове, полягла
Кішки Самійла голова
в Києві-Каневі монастирі...
Слава не вмере, не поляже!
Буде слава славна:
поміж козаками,
поміж друзями,
поміж рицарями,
поміж добрими молодцями.

Утверди, Боже, люду царського,
народу християнського,
Війська запорозького, донського,
з сією черню Дніпровою, Низовою,
на многая літа
до кінця віка!

ОЛЕКСІЙ ПОПОВИЧ

1.

Ой, по Чорному морю,
ой, на камені біленькому,
там сидів сокіл ясненький. —
Жалібненько квилить-проквіляє,
і на Чорнеє море зпильна поглядає,
що на Чорному морі
все не добре починає.
Зло-супротивна,
хвилешна хвиля уставає,
судна козацькії, молодецькії
на три части розбиває.
Перву часть ухопило,
в турецьку землю занесло;
другу часть ухопило,
в дунайське гирло забило.
А третя часть тут має,
по середині Чорного моря,
на бистрій хвилі,
на лихій хуртовині потолає...

Ой, при тій часті
було війська много;
а був старшиною
Грицько Коломийчин,
по всьому війську ізбарзе й окличен.

То до козаків словами промовляє,
сльозами обливає:

— „Ой, козаки, панове-молодці!
Добре ви дбайте,
гріхів не тайте,
сповідайтесь ви
наперед милосердному Богу
і Чорному морю,
ой, отаману кошовому”.

Ті ж козаки те зачували,
та всі замовчали;
тільки обізветься Олексій Попович,
пирятинський родич:

— „Ей, козаки, панове-молодці!
добре ви вчиніте,
мене ж , Олексія Поповича,
самого возьміте,

до моєї шиї
біленький камінь прив'яжіте,
очі мої козацькії, молодецькії
червонсю китайкою запніте,
ой самого мене в Чорне море іспустіте!
Нехай же я буду сам своєю головою
Чорне море дарувати,
ніжли я маю много душ,
вір християнських,
по Чорному морю
безневинно погубляти”.

Ті козаки теє зачували,
до Олексія Поповича
словами промовляли,
сльозами обливали:
— „Ей, Олексію Поповичу,
славний лицарю, писарю!
Ти ж Святе письмо
по тричі на день читаєш
і нас, простих козаків,
на все добре навчаєш,
то чому ж ти від нас
гріхів більше маєш?”

Ой, Олексій Попович те зачуває,
словами промовляє,
сльозами обливає:
— „Ой, козаки, панове-молодці!
Я вже Святе письмо
по тричі на день читаю
і вас, простих козаків,
на все добре навчаю,
від вас таки гріхів більше маю.
Що я в охотне військо одїжджав,
не добре починав,
з отцем і з матірею
прощення не мав;
старшого брата за брата не мав,
старшую сестру збарзе зневажав,
ой, у груди стременом одпихав...
Либонь, мене, козаки, панове-молодці,
найбільше той гріх спіткав.
Ой, іще з города вибігав,
триста душ маленьких дітей
конем розбивав,
кров християнську
безневинно проливав.
Ой, молодії жени за ворота вибігали,

маленькі дітки на руки хватали,
мене ж, Олексія Поповича,
кляли-проклинали.

Ой, іще ж я повз
сорок церков пробігав,
за своєю гордістю шапки не скидав,
на себе хреста не складав
і отцівської й материнної молитви
не споминав...

Либонь, мене, козаки, панове-молодці,
найбільше той гріх спіткав.

Ой, іще ж я мимо
царську громаду пробігав
за своєю гордостю шапки не скидав,
мужикам, козакам
на день-добрий не давав,
з празником не поздоровляв...

Либонь, мене, козаки, панове-молодці,
найбільше той гріх спіткав...

Ой, не єсть се мене
Чорне море потопляє,
єсть се мене
отцівська-материна молитва карає.
Ой, якби мене

отцівська-материна молитва
од смерти вборонила,
на Чорному морі не втопила,
як буду я до отця, до матері,
до роду перебувати,
і буду отця та й матір
чтити, шанувати й поважати,
і старшого брата буду я
за рідного отця почитати,
а близьких сусід
за рідну браттю в себе мати”.

2.

Скоро став Олексій Попович
по істинні-правді
гріхи Богу сповідати,
зараз стала зло-супротивна,
хвилешна хвиля
на Чорному морі притихати.
Притихала і впадала,
мов на Чорному морі не бувала.
Ой, усіх козаків
до Тендри-острова живцем прибивала.
То козаки на острів виходили,

великим дивом дивували,
словами промовляли,
сльозами обливали:
— „Що на якому Чорному морю,
на бистрій хвилі,
на лихій хуртовині потопали, —
ані одного
через Олексія Поповича козака
зміждо війська ми не втерiali”.

Олексій Попович
на чердак виходжає,
бере в руки Святе письмо,
по тричі на день читає,
ой, усіх козаків на все добре навчає:
— „Слухайте, козаки, панове-молодці,
як це Святе письмо висвічує,
на все моленіє указує:
Ей, которий чоловік
отцівську-материну молитву
чтить, шанує, поважає,
то отцівська-материна молитва
у купецтві і в реместві
і на полі і на морі

ой, на помоч спомагає.
То отцівська-материна молитва
зо дна моря винімає,
од великих гріхів душу відкупляє
до царствія небесного приводжає.
Нам годиться теє спем'ятати,
за котóрими молитвами
стали ми хліба-соли поживати”.

Дай же, Боже, миру царському
і народу християнському
од сьогодні всім на здоров'я,
на многая літа,
многая літа!

ІВАН КОНОВЧЕНКО

1.

На славіній Україні
в городі Корсуні,
там жив корсунський полковник,
пан Хвилон.

Як став в охотнее військо
виряджати,

став охотника викликати. —

Крикне-покрикне

на винники, на броварники,

на п'яниці, на костерники:

— „Которому не хочеться
по винницях горілок курити,

которому не хочеться

по броварях пиво варити,

которому не хочеться

в кості іграти,

дурно гуляти, —

ідіте ви зо мною,

корсунським полковником,

в охотнее військо гуляти,
під город Тягиню,
на Черкень-долину,
за віру християнськую
одностаїне стати,
лицарської слави заживати!"
То теє словами промовляє,
у п'ятницю до города Черкаса
поспішає,
в суботу рано-пораненько
цвітнуну корогов хрещату виставляє.
То вже крикне-покрикне
на сотники, на полковники,
на отамани, на осавули,
на козаки молодії
і на слуги військової:
— „Що ви, сотники і полковники,
отамани і осавули,
ідіте зо мною,
корсунським полковником,
в охотнее військо гуляти,
на Черкень-долину,
під город Тягиню,
за віру християнськую

одностаїне стати,
будем лицарської слави доставати,
будем ми сап'янові боти топтати!"

2.

То вже в городі Черкасі жила вдова,
старенькая жона,
по іменню Грициха,
по прозванню Коновчиха.
Мала собі сина, Івана Коновченка,
єдиного вдовиченка.
Вона його до зросту літ держала,
в найми не пускала,
на стираніє чужим рукам не давала,
вона із його по смерті
слави, пам'яті сподівала.

То вже Іван Коновченко
на ринок виходжає,
голос козацький зачуває,
що корсунський полковник,
пан Хвилон, словами промовляє,
в охотнее військо викликає, —
то Іван Коновченко

до матері своєї старої приходжає,
словами промовляє:
— „Мати моя, старенькая жоно!
Коли б ти, мати, добре дбала,
чотири воли чабанні
і два коня вороні
із стада виручала,
до жида-рандаря одгоняла,
і ще б сто злотими грішми доплатила,
та мені доброго коня купила,
що моя душа козацькая-молодецькая
подобила і влюбила.
Піду я, мати,
на Черкеню долину гуляти,
за віру християнськую
одностайне стати,
лицарської слави доставати,
козацьких звичаїв добре знати”.
Удова, старенькая жона, теє зачуває,
словами промовляє:
— „Сину мій, сину,
Івасю Коновченку!
Чи у тебе нічого іспити або із'їсти,
чи у тебе ні в чому

хорошенько ходити?
Чи тебе мирська старшина
не почитає,
чи тебе козацькая громада зневажає?
Лучше ти будеш тії
чотири воли чабанні
і два коня воронії
в плуг запрягати,
будеш по ріллі хліба пахати,
будеш козаків і мужиків
на хліб і на сілв к собі зазивати, —
будуть тебе козаки
військових потребів,
козацьких обичаїв научати”:
Івась Коновченко тее зачуває,
словами промовляє:
— „Мати моя, старенькая жоно!
Не хочеться мені, мати,
на воли козацьким голосом гукати,
не хочеться мені, мати,
в пилі китайку пилити.
Хоч я буду козаків до себе зазивати,
будуть мене козаки
домарем, гречкосієм прозивати.

А то лучше я, мати,
піду на Черкень-долину гуляти,
за віру християнськую
одностайне стати”.

3.

В неділю рано-пораненько,
вдова, старая жона,
до Божої церкви одходила,
все оружжя в кімнату позамикала,
тільки семип'ядную пищаль-ружжя
оставляла.

То Іван Коновченко із постелі вставає,
на ринок виходжає,
що корсунський полковник,
пан Хвилон, словами промовляє:
— „Которий буде козак
отцівських і матерніх обідів
дожидати,
буде мене за вісім миль
од города Черкаса доганяти”.

Сусіди в церков уходили,
вдові сказали:

— „Ти, вдово, в церкві*стоїш,

нічого не знаєш,
що твого сина, Коновченка,
в дому немає”.

То вдова із церкви приходила,
Івана Коновченка в домі не застала,
кляла його і проклинала:
— „Щоб ти, сину мій, Іване,
щастя і долі не мав,
як ти мене, вдову стареньку,
на господарстві покидав!”

Рано в понеділок
вдова од сна починала
і словами промовляла:
— „Бідна-побідна,
моя вдовина голова,
що я свого сина кляла
і проклинала,
щасте його,
долю козацькую потеряла...”

Тоді вона добре дбала
чотири воли чабанії
і два коня воронії

із стада виручала,
і ще сто золотими грішми доплатила,
свійому сину доброго коня купила,
що його душа козацькая-молодецькая
сподобила та влюбила,
і ще сім кіп козакові на жупан давала,
і ще свійому сину
доброго коня переслала.

То козак на доброго коня сідає,
за дванадцять миль од города Черкаса
кєрсунського полковника доганяє.
Скоро полковника догнав,
між піхоту вбігав,
Івана Коновченка між піхотою познав,
доброго коня йому в руки подав.

Іван Коновченко
на доброго коня сідає,
то ще словами промовляє:
— „Я ж думав, братці,
що обо мні мати не знає
і не відає,
аж вона обо мні
великеє милосердіє має,

що мені доброго коня купила,
що моя душа козацькая-молодецькая
сподобила та влюбила.
Коли б мені Господь Милосердний
дав із сего походу виходити,
мог би я знати,
як свою неньку старенькую почитати,
мог би я їй дванадцять турків-яничар
на послугу посилати!”

4.

То ще як став корсунський полковник,
пане Хвилоне,
на Черкень-долину
під город Тягиню прибувати,
став до козаків словами промовляти:
— „Козаки, панове молодці!
Которий між вами козак обереться,
щоб на доброго коня сідати,
щоб із кримцями та ногайцями
на розпутті погуляти?”
То всі козаки замовчали,
тільки обізветься один,

Івась Коновченко,

один син вдовиченко:

— „Благослови ти мені,
пане Хвилоне,

на доброго коня ізсідати,
з кримцями та з ногайцями
на поединку погуляти!”

То корсунський полковник
словами промовляє:

— „Іване Коновченку!

Ти дитина молодая,
ні на полі, ні на морі не бувала,
козацької крові не видала.

Як ти кров християнськую узриш,
то ти сам залякаєш!”

Іван Коновченко словами промовляє:

— „Корсунський полковнику,
пане Хвилоне!

Піди ти на ріку

та піймай утя старее і малее

та пусти ти на ріку,

если не попливе малее як старее”.

Корсунський полковник одвічає:

— „Іване Коновченку!

Коли мог ти мені
загадку такую загадати,
благословляю тебе
на дєброго коня сідати,
з кримцями та з ногайцями
на полі погуляти”.

Коновченко на коня сїдає,
од козаків благословенне принімає,
між кримці і ногайці вбігає,
шістдесят шість
кримців та ногайців з коней збиває,
з пліч голови знімає,
чотирнадцять лицарів турецьких
на аркан хватає,
живцем до козацького намету пригоняє
козакам лицарство своє вихваляє,
безпечне по долині роз'їжджає,
бісурменів на сміх підіймає.

Корсунський полковник,
пан Хвилон, те зобачає
і промовляє,
Коновченка братом називає:
— „Іване Коновченку,

брате мій сердечний!
Коли мог ти лицарської слави достати,
благословляю тебе
в своїм наметі спочивати”.

А Іван Коновченко теє зачуває,
і великую радість має,
що корсунський полковник
братом його називає.

То він словами промовляє:

— „Корсунський полковнику,
пане Хвилоне!

Благослови мені
оковитої горілки напитися,
то я могу іще й лучше
з кримцями та з ногайцями побитися!”

Полковник словами промовляє:

— „Іване Коновченку!

Я слихав од старих людей,
що сія оковита-горілка барзо вадить,
не одного чоловіка
з сего світа збавить”.

У той час і годину
десь корсунський полковник

одгодився,
Іван Коновченко
доволі горілки напився...

На доброго коня сідає,
шаблю із рук випускає,
між кримці та ногайці вбігає,
сімдесят чоловіка з коней збиває,
з пліч голови знімає.

Стали безбожнії бісурмени
козака в хмелі познавати,
стали од табору козацького
далі одбивати.
Скоро од табору козацького
одбавляли,
округ його оступали,
там його посікли, порубали,
смертельними ранами даровали,
тільки козацького коня не піймали.

Кінь козацький по табору іграє,
ніби ясен сокіл літає.
Корсунський полковник теє зобачає,

і промовляє:

— „Не дармо нашого Коновченка
кінь по табору іграє;

знать його в живих немає...

Ви, панове, самі не добре учинили,

що п'яного чоловіка

з своїх рук іспустили.

Добре ви, братці, дбайте,

на коні козацькій сідайте,

козацьке тіло позбірайте,

до козацького намету привезіте”.

Тоді козаки добре дбали,

що козацьке тіло позбірали,

суходіл шаблями копали,

шапками, приполами

землю виносили,

із оружжя стріляли,

козацькую славу прославляли,

семиперстную могилу висипали.

5.

В городі Черкасі

у вдови, старенької жони,

по іменню Грицихи,

по прозванню Коновчихи,
приснився сон чуден-пречуден,
барзо дивен та й предивен.
Вдова од сна починала,
на ринок виходила,
з сусідами говорила:
— „Приснився [мені]
сон чуден та пречуден:
що, видиться,
мій син в війні оженився,
поняв собі жону —
туркиню горду та пишну,
в зеленім сукні,
під білими позументами.
Вона панщини не робить,
подачки не дає,
ніхто її в угли не стукає,
тільки вона собі праведного судії,
Господа з небес желає”.
Сусіди теє зачували,
вдові той сон одгадали,
тільки правди не сказали:
— „Вдово небого!
Буде твій син із війська прибувати,

буде тебе козацьким кармазином дарувати”.

Вдова тоді неубога бувала,
чотири бочки горілки і шість меду
на брамі становила,
на святу неділю
козаків із походу сподівалась.

То козак з походу ідуть,
як бджоли гудуть.
То первая сотня виступає,
вдова Івана Коновченка,
свого сина, питає.
То козак тебе добре знали,
вдові правди не сказали.
Другая сотня наступає,
і там вдова сина питає.
І там козак добре знали,
вдові правди не сказали:
— „Вдово небого, не журися!
Твій син в війні оженився,
поняв собі жону туркиню,
горду та пишну невісту”.

Вдова тее зачувала
кожного козака частовала
і словами промовляла:
— „Хвалю ж Тебе, Господи,
що я собі
тихої та веселої невістки дождала!
Хоть буду козакам курені підмітати,
аби мене могли при старости літах
у себе держати”.

То уже третя сотня іде, —
корсунський полковник
коня в руках за поводи веде...
То вдова, старенькая жона,
як скоро тее узріла,
то барзо умліла,
на ногах не устояла,
к сирій землі груддю упала,
в гору руки піднімала,
полковника проклинала:
— „Полковнику, пане Хвилоне!
Бодай ти щастя-долі не мав,
як ти мойого сина
із всего війська потеряв!”

Полковник сам не пишен буває,
з коня вставає,
вдову, старенькую жону,
з землі піднімає,
і промовляє:
— „Вдово небого!
Не проклинай мене,
щастя мойого
і долі козацької не теряй:
Ти сама не добре починала,
що свойого сина
в охотнее військо не пускала,
щастя його і долю потеряла, —
ти його проклинала...”
Тоді вдова неубога ся мала,
сорок тисяч козацького війська
в двір свій зазивала,
трое суток ні пити,
ні їсти хліба-соли не поборонила,
всіх козаків як бояр даровала:
давала рушники ткані і вишивані,
заразом похорсни
і весілля одправляла,
козацькую славу прославляла.

ГЕРЦЬ КОЗАКА З ТАТАРИНОМ

Ой, од поля Кіліїмського
іде козак-нетяга,
рукою махає,
ні о чім не дбає.

Ой, у його серм'яжина
по коліна,
на нім постолі бобровії,
онучі бавовнянії,
напотім пищаль семип'ядная
за плечима.

Аж де ся взяв
татарин старий, бородатий,
на двох конях лисавих
за ним уганяє.

Аж до нього козак промовляє:
— „Старий татарине бородатий!
Чого ти за мною уганяєш?
Чи на мої зброї яснії,

чи на мої коні воронії,
чи на мої шати дорогії?”

Що промовить
старий татарин бородатий
до козака запорозького:

— „Не набігаю на твої коні воронії,
ані на твої шати дорогії,
не набігаю я на твою зброю ясну,
тільки я набігаю на тебе,
козака молодого.

Коли б тебе мені судив Бог узяти,
не зарікався би я в Кілії
за тебе шликом червінців брати”.

А промовить к ньому
козак український:

— „Старий татарине бородатий!
Не так то мене треба взяти:
треба зо мною
в кіліїмським полю погуляти”.

До річки до Вітки примикав,
навколішки припадав,
семип'ядний пищаль

з плечей здіймав,
двома кульками набивав,
з татаринном жартовав:
з обох коней позбивав,
словами промовляв:

— „Татарине старий!
Не буду я злий
такий на тебе,
як ти на мене.
Як ти мене хотів брати,
до Кілії м'я приводити,
хотів червонії
за мене шликами брати.
А тепер, татарине,
жарту козацького не знаєш,
та із коня ся валяєш,
нічому ся [не] спротивляєш.
Тепер буду скарби твої брати,
до війська,
до табору козацького прибивати,
буду кіліїмськеє поле вихваляти,
що маю здобичі,
з військом козацьким пропивати.

П О Я С Н Е Н Н Я

БІБЛІОГРАФІЯ

Тексти:

Цертелев М., кн.: Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней. С.-Петербургъ 1819.

Перша друкована збірка дум.

Колесса Філарет: Українські народні думи. Львів 1921.

Грушевська Катря: Українські народні думи. I—II. Київ 1927, 1931. Українська Академія Наук.

Студії:

Антонович В. і Драгоманів М.: Историческія пѣсни малорусскаго народа. I—II. Київ 1875—6.

Житецький П.: Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ. „Кіевская Старина“ 1893 і окремо.

Брофеев І.: Українські думи і їх редакції. „Записки Укр. Наук. Товариства у Києві“ т. 6—7.

Колесса Ф.: Ритміка українських народних пісень. „Записки Наукового Тов. ім. Шевченка“ т. 69, 71—74, 76 і окремо: Львів 1906—7.

Колеса Ф.: Мелодії українських народних дум. I—II. „Матеріали до української етнології”, т. 13—14. Львів 1910, 1913.

—: Про генезу українських народних дум „Записки НТШ”, т. 130—2. і окр., Львів 1920, 1922.

—: Формули закінчення в українських народних думах. Тамже, т. 155 і окр. 1936.

ПРИМІТКИ ДО ВСТУПНОЇ СТАТТІ

¹ „Per idem tempus duo Strusii, fratres adolescentes, strenui et bellicosi, a Valachis oppressi occubuerunt De quibus etiam nunc eiegiae, quas dum a s Russi vocant, canuntur voce lugubri et gestu canentium se in utramque partem motantium, id, quod canitur, exprimentes; quin et tibiis inflatis rustica turba passim modulis lamentabiliibus haec eadem imitando exprimit”. („Annales” 1587, III).

² Акад. Філарет Колесса, найкращий знавець козацьких дум ділить їх на п'ять груп: 1. думи про турецьку неволю, 2. про лицарську смерть козака, 3. про щасливий вихід козаків із небезпеки та поворот із воєнного походу, 4 про Хмельниччину і гумористичні. 5. побутові. — Приймаючи в основі цей поділ, ми можемо погодитися на загальну характери-

стику перших трьох груп („Усе це переважно сумні і страшні картини... Всі ці думи старшої верстви визначаються ліричним характером і сумовитим настроєм...” „Українська усна словесність”, Львів 1938, I., ст. 82). Це вірна характеристика першої групи дум, які єдино є найстарші; перенесена на групу 2. і 3. хіба через недогляд, бо ніодна з цих дум не є така потрясаюче сумна, як напр. *Побіг трьох братів з Озова*. Навпаки навіть дума про втечу з неволі, як от *Самійло Кішка* — проїняті життєрадісним настроєм.

³ Виказала це перекожливо Катря Грушевська („На бічних стежках кобзарського епосу. *Первісне громадянство*, II., Київ 1929, ст. 13—50).

⁴ „Усна словесність” I., 87.

ПРИМІТКИ ДО ТЕКСТУ

УТЕЧА ТРЬОХ БРАТІВ ІЗ ОЗОВА.

Записано в хуторі Оржиці, лубенського повіту на Полтавщині від кобзаря Архипа Никоженка. Друковано: П. Куліш, *Записки о Южной Руси*, I. ст. 32—42; К. Грушевська, *Українські народні думи*, I., 88—135 (з численними відмінами).

Озів ще за генуезьких часів у XV. ст. був осередком торгівлі невільникми. Від 1475 р., коли Озів зайняли турки, ця торгівля ще по-

силалася. — Над Самарою, куди вів т. зв. Муравський шлях з Озова в Україну, були вже в другій пол. XVI. в. козацькі поселення. З уваги на те, що в думі згадуються ці околиці, як незаселені, відносять повстання думи до першої половини XVI. ст. Тому одначе, що найсильніше вражіння мусіли з природи річи робити турецькі набіги на самому початку, на мою думку, треба датувати повстання цієї думи, як і інших невірничих дум, кінцем XV. ст. — В думі *Плач невірника*, напр. згадується: „Ти земле турецька, віро бісурменська, ти розлуко християнська! Уже бо ти розлучила не єдиного за сім літ в оїною, мужа з жоною, брата з сестрою...” Мова тут про перші роки турецьких набігів, хоч, очевидно, не якраз про 7.

Відміни цієї думи різняться головню закінченням. В одних (записи Куліша, Срезневського, Максимовича) всі брати гинуть в дорозі; в других (записи Сластьона, Ф. Колесси, Горленка) старші брати вертаються до дому, де старший вибріхується, а сєредущий виявляє правду. Йому батьки прощають, а найстаршого проганяють. В записах Чубинського-Русова і Драгоманова старші брати по повороті в Україну стараються змити свій гріх жертвами на церкви. (Пор. *М. А. Андриєвський: Козацкая дума о трехъ азовскихъ братьяхъ... Одеса 1884*).

1. *та* — в різних записах тут і далі: *да*.
в *віри бісурменської* — з турецької, або татарської землі. *Бісурмени (бусурмани)* — турки і татари.

Озів — давня турецька твердиня при устю Дону до Озівського моря.

пили-тумани — пилюга, курява.

повчок — полчок, малий відділ.

Браття — замість: *братте*.

милосердіє — в деяких записах новіше: *милосерде*.

оправні кульбаки — сідла. В записі: *опрани*.

добич... скидайте — в інших варіантах думи нема згадки про добичу.

міждо коні беріте — мова про давній спосіб перевозити піхотинця при конях: піхотинець тримаючись коня, або двох коней за гриву підскакував, і повисав на конях, які за той час несли його вперед.

милю-верст — милю або верству, загальне окреслення віддалі.

городи християнські — українські укріплені городи на пограниччі степу.

труп — зам.: *трупа*.

кримці — кримські татари.

ногайці — татари, що жили над Озівським морем.

у *Туреччину (Турещину)* — в думках не розрізняється татарські землі від турецьких.

чорний пожар — тут: вигорілий степ.

на погелу — на жир, на добичу. За народним віруванням по смерті людини душа не має спокою, коли тіло не похоронене. Пор. далі: темний похорон.

згорда словами промовляє... — в записі Максимовича тут є такі рядки:

„Сього, брате, зроду ніде не чували,
щоб рідною кров'ю шаблі обмивали,
або гострим списом опрощення брали!”

Землі християнські — тут: українські землі.

байрак — лісок у балці, у ярі.

2. середуций — в записі: середульший.

3. полявка — рівне поле, степ.

китайка — дорога, барвна, тонка матерія; звичайно шовкова, східного виробу.

у горду — в орду.

або — в деяких записах: альбо.

4. безвіддя, безхліб'я — спрага і голод.

Осавур-могила — на вододілі ріки Міюса і його притоки Кринки. (Багалій: Історія Слобідської України, 1918, ст. 62).

води-погоди — погожої води (?).

вовці-сіроманці — сірі вовки.

ваздалегоди живота — заздалегідь, ще за життя.

обождіте — пождіть.

комиш — очерет, тростина.

...і комишами вкривали. — В записі Макси-

мовича тут наступають такі рядки:

„Жалібнеєнко квилили-проквляли:

То ж вони козацькі похорони одправляли.

Де ся взялась сиза зозуленька;

в головках сідала, жалібно ковала,

як сестра брата, або мати сина оплакала.

Стали кінні брати

до городів християнських доїжджати,

стала к їх серцям велика туга налягати.

Також в інших записах зозуля оплакує цю смерть.

5. Самарка — лівобічна степова притока Дніпра.

обутріє — зачне свитати (пор.: утро — ранок). В записі *обітріє*, що кобзар пояснив:

„Се як вітром перейде підчас ісходу сонця”.

усердіє — прихильність.

пустопаш — вільно пастися.

світової зорі — ранкової зорі.

олгати — лгати, брехати.

паювати — ділити.

яничареньки — в деяких записах: *яниченьки*.

полягла — зам. *полегла*.

МАРУСЯ БОГУСЛАВКА. Записано в Краснім Куті, богодухівського повіту на Харківщині від кобзаря Ригоренка. (П. Куліш. „Записки о Южной Руси” I., 210. — К. Грудо ст. 25—30

шевська: Українські народні думи I, 24—28).

Є це імовірно уривок з якогось більшого невольничого епосу, куди входила теж дума Іван Богуславець.

1. на Чорному морі, на камені біленькому — це мабуть означає: над берегом Чорного моря, а не на острові.

сімсот козаків — поетичне перебільшення. Число 7 має в поезії магічно-символічне значіння, як і число 3.

тридцять літ — пор. вище.

Богуславка — з міста Богуслава над Россю.
по річах — по мові.

роковий — що приходить раз у рік; роковий день — великий празник.

мечета — мечет, турецька святиня.

статків-маєтків — в інших записах: гуртів, великих маєтків. (Гурти — тут: імовірно отари).

2. не збуває — не позбувається, цебто не дає великого окупу. Можливо, що могло тут бути і збірає.

САМІЙЛО КІШКА. Записано в Полтавщині зі слів кобзаря Стрічки. (П. Лукашевич, „Малорусскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни“. Петербург 1836, ст. 15—27. — К. Грушевська, „Українські народні думи“ I., 35—53).

Текст подано за записом Пл. Лукашевича, але з поправками М. Максимовича.

Самійло Кішка згадується в історичних пам'ятках між 1599 і 1602 р. Він обороняв козацькі права перед королем, в 1600 р. брав участь у поході на Молдавію, в 1601 проти Швеції; тоді й поляг при облозі міста Феліна в Ливонії. — Семен Скалозуб був 1598 р. на Січі осаулом, в 1599 міг бути й кошовим. Отже подія описана в думі могла відбутися 1599 р., тоді певно під свіжим вражінням повстала і дума.

В інших записах думи, що доволі зближені до цього, є такі відміни: а) Кішка позірно пристає на намову Ляша Потурнака; б) до стрічі зі Скалозубом козаки вбивають Потурнака; в) нема закінчення, де згадується про паювання добичі і бенкет. — Окрему редакцію творять записи Мартиновича і Горленка з уст кобзаря Круковського, який одначе цю думу досить призабув. Відміни такі: а) на початку опис несподіваного нападу турків на Луг-Базалуг і захоплення Кішки з козаками в неволю; б) Ляш Потурнак лише прокидається потурченим, в душі остає християнином; в) по дорозі вступають козаки до казкового діда Саленка, що влегшує їм втечу, за те нема згадки про стрічу з запорожцями.

1. *Трапезунт* — в записі *Трапезонт*, місто в північній Малій Азії, над Чорним морем.

галера — турецький корабель, тут представлений у парадному виряді. Галера могла помістити й поверх 1000 людей, отже число подане в думі менш-більш стисле.

кандяк — дорога, східна тканина.

рештована — заряджена, озброєна (пор. нім. *Rüstung*, пол. *rynsztunek*).

габа — сукно; покривало.

паша — начальник намісництва (еялета), що складалося з кількох округ (санджаків).

Алкан-паша представлений тут як жорсткий ворог християн; такими були турецькі адміністратори.

трапезунськев (*трапезонськов*) княжа — цебто паша трапезунтського еялета.

ізбранного — вибраного, добірного.

Марко Рудий, Мусій Грач — козацькі старшини, невідомі з історичних пам'яток.

Ляш Потурнак — у деяких записах помилково: *Лях-Бутурлак*. *Ляш* — Ілляш, Ілля, в записі Житецького в навіть *Ілляш. Потурнак* — потурчений; в більшості записів в перекручене *Бутурлак*.

тридцять літ у неволі — і далі двадцятьчотири магичні числа; очевидне поетичне перебільшення.

В тій галері од пристані далеко одпускали — мабуть: одпускалися, відпливали. Далі правильно: *од пристані галеру далеко одпускали*. *Займ. -ся* в думках часом опускається.

Кафа — город на Криму. В записах переважно: *Кефа*.

приставали — в записах звичайно це слово пропущене.

опочинок — відпочинок.

2. сон дивен... віщий сон у всіх давніх епічних творах все попереджував якісь важливі події, пор. сон Агамемнона в *Іліяді*, Навзикаї в *Одисеї*, Крїмгільди в *Нібелюнгах*, Карла в *Пісні про Ролянда*, Лазаря в *Пісні про Косове поле*, Святослава в *Слові о полку Ігоревім* і ін. Пор. теж у думі *Іван Коновченко*.

барзо — дуже (архаїзм).

на пожарі спускана — спалена.

княжату... паняту — закінчення кличного сер. роду взяті з чоловічого (типу: паничу, батьку).

ні мало — зовсім нічого.

таволга — рід лозини.

дубець — прут, різка.

3. *далеко одпускали...* — по цім рядку в *Лукашевича* є рядки, які звичайно дальші видавці пропускають:

„Годі бідних невольників
до опачин руками приймали,
щироглибокої морської води доставаля”

Козліа — пристань у зах. Криму, нині Євпаторія.

санджаківна — донька начальника округи

(санджак), що складалася з кількох повітів.
на зальоти — на залицяння. — Санджаківка веде себе, як на магометанку надто свобідно; можливо, що серед вищих кругів на Криму була більша свобода обичаїв.

світлиці-кам'яниці — світлиці в кам'яниці, в мурованому домі.

Визивала — в інших записах: зазивала.

скам'я — лавка; тут: за скам'ю — за стіл.

два турчини — в записах звичайно двійна форма: два турчина (пор. далі).

ся... прибували — зам. прибували.

Самійлу — Самійле (уподібнене до дальшого батьку).

укоряти — докоряти, дорікати.

за попереk — у половину тіла, за поясницю.

буду брати — редактори додають тут зайве „тебе”.

по-полам — по половині.

4. умисли — гадки, мислі.

вмісто дитяти — тут: немов дитину.

іспити і ісходити — випити і з'їсти.

рукава — двійна форма.

скрізь хусту третю — в записі Лукашевича сквозь третю хусту.

вісімдесятъ чотири ключі — магичне число: 7×12 . (Для 350 козаків на п'яти чоловік по ключу треба б було лише 70 ключів).

за бідного невольника ланцюгами — ма-
буть іде тут про приковання до другого не-
вільника. На галері невольники були прико-
вані до весел.

5. помаленьку ячіте — тихо гомоніть.

В нар. піснях ячанням називається голос ле-
бедів, іноді й орлів.

осмотряти — тут: переглядати, провіряти.
хмельні — п'яні.

6. булатний — сталевий.

ясина, яса — галас, теж військова тривога.
нікоторого — тут: ні одного.

турків-яничар — зам. турок-яничар.

бросати — кидати, метати.

межи — зам. между.

яриза, ярижник — нижній військовий слуга
для посилок і т. п.

7. пересердіє — гнів.

8. пробуджав — в записях пробужає.

опачина — велике весло, стерно.

у... плаття нарядити — вбрати.

9. чердак — підвищений поміст на ко-
раблі.

10. Лиман-ріка — Дніпровий лиман.

п'ятдесят чотири годи у неволі (30 + 24) —
поетичне перебільшення.

час — годину, часок.

до ст. 46—54

11. *Тендрів* — невеликий острів біля Дніпрового лиману проти Кінбурнської коси, де звичайно стояли козацькі стежі.

Семен Скаловуб мав бути отаманом на Запоріжжі 1599 р.

заства — погранична сторожа.

гостинця їй дайте! — по цих словах у записі Лукашевича:

„Если турки-яничари, то у пень рубайте, если бідні невольники, то поміч дайте”.

страшишся — зам. *страшиш*.

хрещатії — мабуть вишивані хрестиковими vzорами.

12. *каюк* — невеликий човен.

облавки — бурт корабля (Грінченко); перстені по боках судна, за які можна було його тягнути.

дуб — човен з випаленого одного дубового пня.

златоглав — матерія гаптована золотими нитками.

біляки — мабуть прості козаки, що ходили в полотняній ноші, інакше, як старшина — „кармазиня”.

на церкви накладали... — козаки частину воєнної добичі давали на козацькі церкви і монастирі, що перераховані далі.

Межигорський Спас — запорізький монастир у Межигір'ї в Києві на Подолі.

Терехтемировський монастир — запорізький монастир і шпиталь в Терехтемирові б. Канева, на правому березі Дніпра, з 1578 р.

Січова Покров — церква св. Покрови на Січі, існувала, мабуть, уже з 1569 р.

очертами — вкруг.

семип'ядна пищаль — рушниця з довгою цівкою, теж рід малої гарматки, не конче довжиною на 7 п'ядей. П'ядь приблизно 16 цм.

13. в *Києві-Каневі монастирі* — козаки вступали під кінець життя в монастир.

люду царського, ... війська... донського — мабуть, пізніша вставка, бо в XVI. ст. вислів „царський люд” незвичний. Згадка про „донське військо” мала б вказувати на взаємини між запоріжцями і донськими козаками, що в другій половині XVI. ст. взаємно собі помагали в далеких походах.

ОЛЕКСІЙ ПОПОВИЧ. Записано в Ріпці, харківського повіту від кобзаря Гната Гончаренка. (Ф. Колесса, „Матеріали до укр. етнології”, XIV, 96—114. К. Грушевська: Укр. нар. думи, I., 63—85).

Місцевості, що про них згадується в думі, обмежуються до північно-західного побережжя Чорного моря: лиман Дніпра, Тендрів острів і гирло Дунаю. Тимто кладуть повстання цієї думи на останнє чвертьстоліття

до ст. 57—59

XVI ст., коли то козацькі морські походи проти турків були лише в початках, бо в XVII. ст. охоплювали вони вже ціле Чорне море (Синопа, Трапезунт 1614, 1616, 1617, околиці Царгороду 1615, 1624, Кафа 1616 і ін.).

В деяких варіантах думи згадується як кошовий отаман не Грицько Коломийчин, а Грицько Зборовський, цебто імовірно Самійло Зборовський, що був отаманом Січи у 1580 рр.

В одній групі варіантів виступає не Олексій Попович, а два брати, що підчас морської бурі признаються до своїх тяжких гріхів. Можливо, що діяв тут вплив думи про Озівських братів, де теж два старші брати перед смертю об'являють свою совість сповіддю. Їх смерть це кара за гріхи.

В поданому тут варіанті цей основний мотив затерся, але в інших варіантах Олексій Попович, хоч і не гине, то мусить принести жертву крові:

„Тогда козаки добре дбали,
узяли йому назад руки ізв'язали,
чорним оксамитом очі затьмили, —
та ще такого козака
в море пускати пощадили:
На лівій руці мізинного пальця втинали,
його кров у Чорне море метали.

То скоро Чорне море
кров християнську заживало,
то так уклало,
якби нікогда й не грало,
суден козацьких не розривало”.

Цебто козаки рішені покарати Поповича за його гріхи смертю, але перед тим пробують, чи не вистане лише жертва крові — відгук давніх поганських вірувань.

Цей відгук прадавньої доби в думі, як також ім'я героя і його вдача (п'янство, гордовитість) пригадують староукраїнську билину про Олексія Поповича, що збереглася лише в північно-московського простолюддя. Акад. Весоловський вважав цю думу якоюсь перерібною билини: „Південний Альоша Попович доживає свого віку в образі Олексія Поповича української думи” („Южно-русс. былины”, 1881, 279). Подібну думку висловив Дашкевич („Былины объ Алешѣ Поповичѣ и о кончинѣ богатырей” Чтенія Истор. Общ. Нестора Лѣтоп. 1889 IV.). Інші дослідники, зокрема О. Потебня, заперечують цю спорідненість („Объясненія малорусс. и сродныхъ вѣсенъ” 1887, II, 304).

Дума про Олексія Поповича пройнята, як і багато інших дум, високими етичними ідеалами. Даючи високе свідощтво козацькій моралі, з формального боку в ця дума помостом до ст. 60

між кругом епічних лицарських і моралізу-
ючих дум.

впильна — в записі середнє л: *впилна*,
пильно.

Грицько Коломийчин — з історичних па-
м'яток невідомий.

ізбарзе й окличен — дуже славний.

сльозами обливає — в давній епічній поезії,
починаючи від *Іліади* (плач Ахілля), дуже
часто згадується про плач лицарів.

пирятинський родич — з Пирятина на Пол-
тавщині. Доповнено за іншими варіантами.
В цьому записі помилково: *Гетьман Запоро-
жець*, що суперечить дальшому змістові думи.

Чорне море дарувати... відгомін старовин-
ної жертви крові — окупу.

ніжли — ніж (архаїзм).

вір християнських — християн.

то чому ж — в ін. вар. *по чому ж*.

в охотне військо — добровільне військо.

збарзе — дуже.

триста душ маленьких дітей — в ін. вар.
самих маленьких дітей. 300 — символічне
число.

повз — попри. В записі *поз*.

Скоро став... гріхи Богу сповідати... — в ін-
ших варіантах буря втихла щойно по зло-
женні жертви крові (пор. вище).

2. до *Тендри* — доповнено з інших записів.

висвічує — виясняє.
миру — людям.

ІВАН КОНОВЧЕНКО. За записом Ломиковського з 1805 р., що його оголосив П. Житецький („Мысли...“ ст. 208—220).

Час повстання цієї думи неусталений: М. Максимович зв'язує її з походом козаків 1634 р. „коли задніпрянські козаки ходили в Білгородщину (під Акерман) на татар і розбили їх під Тягином“. М. Костомарів кладе час повстання цієї думи на першу половину XVII ст., бо в другій половині околиці Черкасів і Корсуня були обезлюднені після воєн Дорошенка. Рівнож побут жидів-орендарів вказує на часи перед Хмельницьким. Полковник Хвилоненко це історична особа з часів Гуні й Острияниці („Исторія козацтва вь памятникяхъ южно-русскаго народнаго пвсенного творчества“. „Собраніє сочиненій“ кн. VIII, т. XXI., ст. 751). Рівно ж Житецький відносить цю думу до першої половини XVII ст. („Мысли“ 146).

Одначе стилістичні позначки і мова цієї думи вказують радше на кінець XVI. ст., не дивлячись на згадки про вироблений устрій козацтва, що імовірно пізніші, (не згадуються в усіх варіантах думи).

Ця дума найживіше з усіх нагадує биліня, зокрема биліну про Івана Даниловича. Там до ст. 66—68

князь Володимир Всел. взиває дружинників, щоб котрийсь виїхав проти ворожого війська. Зголошується лише молодий Данилович. З уваги на його вік князь відраджує йому, але потім дозволяє, коли Данилович дотепно порівняв лицаря з гоголем. Перший випад Даниловича на герць кінчиться побідою, другий смертю Даниловича. Всі ті моменти збереглися в думі про Івана Коновченка (пор. Халанський: „Великорусскія былины кievскаго цикла” 1885, ст. 45—9). Віщий сон виступає в інших билинах.

Ця подібність, а ще більше сильно зазначена в думі родова ідеологія та магічна сила прокльону, якого не може вже відвернути навіть сама мати, що його висказала, далі стиль і мова — все те вказує, що дума про Івана Коновченка належить до найстарших. Остаточну редакцію могла вона дістати не пізніше як в кінці XVI. ст.

Інші записи думи виказують такі відміни: в записі Цертелева затертий основний конфлікт між Коновчихою і сином: вона благословить сина у похід, що суперечить її попереднім заходам (ховання зброї і т. п.). — Записи з Чернігівщини різняться від полтавських: 1) Іван розбиває кімнати, забирає батьківську зброю, а при відході стрічає на воротах матір, яку зневажав; 2) по другім герці козаки віднаходять смертельно ранс-

ного Коновченка, що просить Хвилона поховати його по козацьки.

1. *На славній Україні* — в записах: *...Україні.*

Корсунь — полковий козацький город, над р. Россю.

охотнее військо — добровольче військо.

винники, броварники — ті, що працюють на винницях і броварах.

костерники — грачі в кості.

Тягиня — город Бендери над Дністром.

Черкеня-долина — ближче невідома долина, імовірно біля Бендер у Бесарабії.

Черкаси — місто на правому березі Дніпра, сотенний козацький город.

осаул — козацький старшина; були осаули полкові і сотенні.

полковники, отамани — можливо пізніша вставка, бо полковники і курінні отамани були рівнорядні військовим ступнем полковникові Хвилоніві.

сап'янові боти — чоботи з дорогої шкіри (сап'яну).

2. *по іменню* — в записі помилкове: *по іменію.*

по прозванню — в записі: *по прозванію.*

Вона його до зросту літ держала... пам'яті сподівала — мабуть вставлено тут із думи

до ст. 68—70

про Удову: — стираниє — тяжка праця, по-
невірка.

голос козацький — тут і далі, в записі глас
козацький.

Цей вірш вставлено тут із запису Куліша
(огол. Метлинський). У записі Лукашевича:

„То Івась Коновченко
по базару походжає,
солодкий мед-випо підпиває,
козацький глас зачуває”.

воли чабанніі — добре випасені, великі во-
ли. (Чабан — пастух волів).

до жида-рандаря — до жида-орендаря.
В XVI ст. жида орендували в Україні всі
корчми, мита, вели торгівлю і т. д.

та мені доброго коня купила — в іншому
записі:

„А лучше б ти мати зробила,
до города Крилова од'їздила,
сто злотих жиду-орендарю давала,
в наряді доброго коня купувала”.

Добрі верхівці тоді дійсно високо цінилися.
мирська старшина — світська старшина,
цивільна адміністрація.

по рілі хліба пахати — на рілі збіжжя
управляти. (?)

на хліб і на сіль — на гостину.

військових потребів — військового знання.

ремесла. (Пор. поль. *potrzeba* — похід. бн-тва).

в пилі пилити — порохом запорошувати.

домар — домонтар; той, що сидить дома. Козаки з-висока дивилися на мирних людей, хліборобів, ремісників і купців.

гречкосій — згірдлива назва хлібороба. У записі Лукашевича: *Гречкосієм-полежалем називати*.

пиду на Черкень-долину гуляти... — тут у записі Лукашевича:

„Звичаю козацького набрати,
слави рицарства достати”.

З. вставає — зам. встає; частина в думках форма.

обідів — обід їли давно, як і досі на селі, рано між 7—8 год. В похід вирушали значно раніше.

кляла його — в інших записах: *ругала*, або *лаяла*. — Проклін матері вважається в думках, відповідно до старовинних вірувань, з найтяжчий.

од сна прочинала — зі сну прочулася, пробудилася, проснулася. В думках часто пропускається задля рими звор. займенник *-ся*. Пор. далі: *сам злякаєш*. — В понеділок мати успокоїлася, продумала все ще раз, тож жалкує, що прокляла сина. Хочє проклін відкликати, але це — як виходить далі — її не вдається.

до ст. 72—74

побідна — пребідна.

щастя — зам. щасте.

із стада виручала, і ще сто злотими грішми — в записі ці слова пропущені, є лише: два коня воронії із стада доплатили, що не має сенсу. Фразу доповняю з попередньої частини думи.

сім кіл грошей — давно числили гроші не на сотні, а на копи.

обо мні — об мені.

4. пане Хвилоне — знаменна для думи форма: 5 відмінок на місці 1-го.

... словами промовляти — в записі Цертелева:

„Не ясен сокіл
на долині по табору гуляє,
не білая лебедь співає, —
полковник Хвилоненко
похожає,
словами промовляє..”

обереться — знайдеться, візьметься; візьме на себе обов'язок.

на розпутті погуляти — у записі Куліша-Метлинського: У першому разі на герці погуляти. В давніх часах перед битвою відбувалися поединки найкращих лицарів.

ти сам злякаєш — ти сам злякаєшся. У записі Куліша-Метлинського:

„Кров християнську увидиш,
Барзє скоро ізомлієш”.

уця — каченя.

всли — чи.

аркан — довгий мотуз з петлею, що ним ловили коней або людей.

козакам лицарство своє вихваляє до: ...на сміх підіймає — вставлено з інших записів.

У записі Цертелева так представлено герць:

„То не вихор на Черкені-долині гуляє,
не сизий орел яструбів ганяє,

вдовиченко Коновченко

на воронім коні роз'їжджає,

мечем своїм як блискавка сяє,

трьох татар-яничар з коней збиває,

з пліч голови знімає.

Тоді шаблю булатну опускає,

чотирнадцять лицарів турецьких

на аркан хватає

живцем до козацького намету пригоняє,

козакам лицарство своє вихваляє,

безпечно по долині роз'їжджає,

бісурманів на сміх підіймає”.

вобачає — тут і далі зам. забачає.

оковита горілка — рід горівки. Козакам підчас воєнного походу не вільно було під карою смерті пити горівки. Тут Коновченко просить о дозвіл на те полковника. В іншому варіанті думи полковник Хвилоненко дає

до ст. 77—79

остаточно дозвіл Коновченкові напитися горівки в його наметі. Цієї умови Коновченко не додержав.

я слухав — я чував (архаїзм).

шаблю із рук випускає — вимахує шаблею.

окоу його оступали — в записі Цертелева:

„од табора козацького зараз одбивали,
гнівом Божім, саранчею
на козака налітали,
шаблями, пістолями
смертній рани дарували...”

ніби ясен сокіл літає... — в записі Цертелева:

„То добрий кінь до табора прибігає,
по куреням гуляє,
гострими копитами землю копає,
смутно ржучи,
козака свого викликає”.

козацьке тіло позбірайте — в записі Лукашевича:

„... тіло козацьке знаходили,
у червону ю китаїку вложили”.

суходіл — суха земля.

припіл — пола, так згорнута, що можна в неї щось набрати.

семиперстна могила — могила, яку висипано з 7 верстов землі. Персть — порох, земля. — У записі Лукашевича:

У головоньках
червоний прапор постановили,
із семип'ядних пищалей
подзвонили”.

5. *позумент* — лента, тасьма, гальон.

подачка — податки.

ніхто її в угли не стукає — мабуть, образ
узятий із панщини: так викликали кріпаків
на роботу.

у себе держати — видимо полсована. У за-
писі Лукашевича:

„Хоча мій син буде по військам ходити,
буде мені з ким у господі
слово зговорити,
з невісткою тугу розділити...

Третя сотня під полковою корогвою,
попереду хорунжій іде...

варазом похорони і весілля одправляла —
за старослов'янським звичаєм похорони не-
вінчаних ще молодих людей відбуваються ча-
стинно за усталеними обрядами весілля.
Тимто вдова обдаровує бояр ручниками
і т. п. (Пер. Марусю Г. Квітки.)

ГЕРЦЬ КОЗАКА З ТАТАРИНОМ.
З запису з XVII. ст. (Зі збірника Кондоаць-
кого з 1684 р.) надрукував М. Возняк: Ду-
ма про козака-нетягу в записі кінця XVII.
в. „Ювілейний збірник на пошану Мих. Гру-
до ст. 81—86

шевського", Київ 1928, ст. 519—520. — К. Грушевська Українські народні думи II.

Кілія — гóрод над лівим рукавом дельти Дунаю.

нетяга — бездомний бідак.

серм'яжина — серм'яга, сiрак, свита з грубого сукна домашнього виробу.

бавовнянїї — в записі: бавелнянїї.

напотім — потім, крім того.

шаги доройї — глумливо: дороге вбрання. Козаки часто ходили в поганому вбранні, дбаючи за те за добру зброю.

шлик — шапка з високим верхом.

до Вітки — рукав Дунаю.

навколїшки припадав — при стрілянні з тяжкої пищалі приклякали.

до ст. 86—87

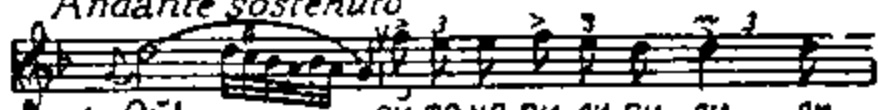
До стор. 117—118

УТЕЧА БРАТІВ З ОЗОВА

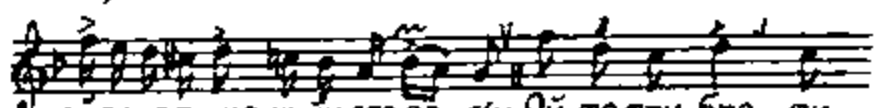
Спiвав кобзар Платон Кравченко, з села Шахворостівка, миргородського повіту на Полтавщині.

Ф. Колесса: Матеріали до української етнології, XIII. 91.

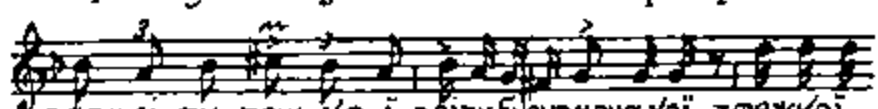
Andante sostenuto

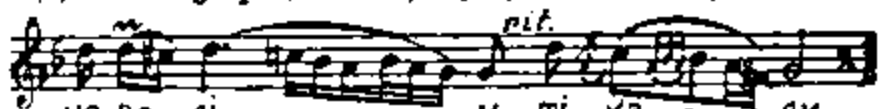
1.) Ой! ой, то не пи-ли пи-ли - - ли,

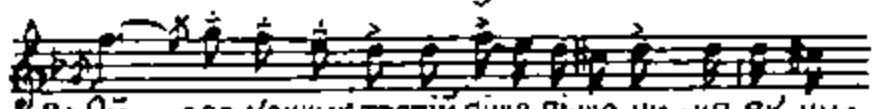
ой, то не туманни уста ва-ли: Ой, то три бра-ти

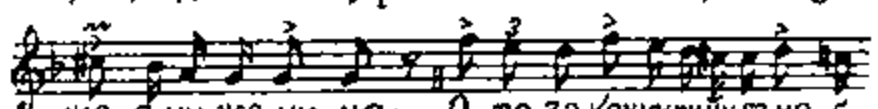
з землі ту-рець-ко-ї, звірибусурменської, з тяжкої

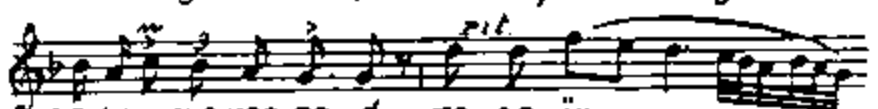
не-во-лі..... у-ті-ка-ли.

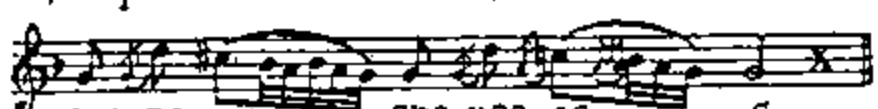
2.) Ой, два конних, третій піша пі-ше-ни-ця, як чу-

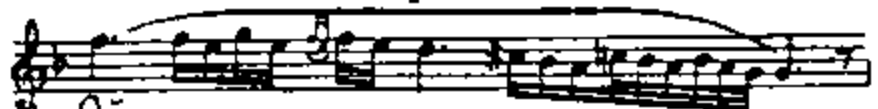
жа-я чу-же-ни-ця: О-то за конними гу-га-ня-є,

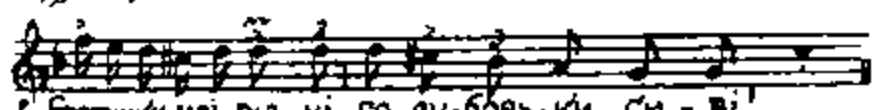
застремена хва-та-є, та до їх.....

сло-ва-ми..... про-мов-ля-є

3.) Ой,

братчики мої рід-ні, го-лу-бовя-ки си-ві!.

Станте собі, ко-ні по па-сі-те. най-мен-чо-го
 бра-та, пі-шо-го пі-хо-тин-чи-ка, о-бож-ді-те,
 хоч на ко-ні та возь мі-те, в хри-сті-ян-ські го-ро-
 -да под-ве-жі-те! "

4.) О-то, брати, то я бу-ду зна-ти, куди то з землі
 ту рець-ко-ї, ... звіри бу-сур-мен-сько-ї, зтяж-ко-ї не-
 -во-лі, в хри-сті-ян-ські го-ро-да, до отця, до нень-
 -ки при-бу-ва-ти "

5.) А не хо-че-те на ко-ні у-зя-ти, ... з плін го-ло-
 -вонь-ку із-ні-май-те! "

З М І С Т

ВСТУПНА СТАТТЯ:

Козацькі думи — Є. Ю. Пеленського 5

КОЗАЦЬКІ ДУМИ:

Утеча трьох братів із Озова	17
Маруся Богуславка	30
Самійло Кішка	36
Олексій Попович	60
Іван Коновченко	68
Герць козака з татариним	86

ПОЯСНЕННЯ:

Бібліографія	89
Примітки до вступної статті	90
Примітки до тексту	91

ДОДАТКИ:

Ноти („Утеча трьох братів з Озова”)	117
Козак Мамай — з образу XVII ст.	I—II
Карта до козацьких дум	III

0 100 200 300 км

Київ
Мези́жир'я
Пирятин
Канів
Богуслав
Корсунь
Черкаси

Дніпро
Крилів

Осавур-могила
Дон
Озів

Сімферополь
Ялта
Козлів
Кримці
Карфа

Ліман
ендра

Кілія
Дунай

У
К
Р
А
І
Н
А
Ч
И
Н
Е
М
О